

Abdullah İNCE

DİN VE TOPLUMSAL GELİŞME İLİŞKİSİ: ÇETİN ÖZEK ÖRNEĞİ

abstract

Relationship Between Religion and Social Change: The Case of Çetin Özek. In this article relationship between religion and social development-social change will be discussed instance of Çetin Özek. It will be referred shortly the though of Özek on source of religion after a general introduction about religion, social development and change. Then wiew of Özek to relation between religion and social development will be introduced. It will be referred to religion-social integration and social development, relationship between İslam and social development from the viewpoint of Çetin Özek as subheadings. Finally looking of a spesific example of this intellectual view –religion and social development in Ottoman- will be introduced.

key words

Çetin Özek, Religion, Source of Religion, İslam, Social Change, Social Development, Ottoman

Çetin Özek'in Kısa Biyografisi

Prof Dr. Çetin Özek (1934–2008) 1956 yılında İ.Ü. Hukuk Fakültesinden mezun oldu. 1961 yılında “Türkiye’de Laiklik -gelişim ve koruyucu ceza hükümleri-” başlıklı tezi ile doktor, 1965 yılında “Siyasi İktidar Düzeni ve Fonksiyonları Aleyhine Cürümler” başlıklı tezi ile Doçent, “Devlete Karşı Suçlar” başlıklı tezim ile de 1978 yılında Profesör oldu. Bilimsel çalışmalarda bulunmak üzere Roma’da, İngiltere’de bulundu. Birçok bilimsel kitap, makale, karar incelemesi bulunan Özek, Gençlik hareketi ve işçi hareketi liderliği yaptı. Önemli ve tartışmalı davalarda avukatlık yaptı. Mahkemelerde yargılandı, mahkûmiyetler aldı.

Özek, İstanbul- Laleli’de seçkin bir çevre içinde bulundu. Oturduğu mahalle zamanın yazar, fikir adamı ve önemli bürokratlarının oturduğu bir yerdi. Ömer Rıza Doğrul, Eşref Edip, Halide Edip, Adnan Adıvar bunlardan bazılarıdır. Yine üst düzey yargıçlar, banka müdürleri, babasının eski meslektaşlarından emekli albaylar da aynı dönemlerde bu mahallede iskân etmişlerdir. Ayrıca Ateş Ağabey olarak tanındıkları Ertunga ve Totkamış Ateş’in babaları Ahmet Ateş de bu mahallede oturanlardandır.

Kültürel anlamda elit sayılabilecek ortamda yetişen Özek’in, eserlerindeki atıflar da göz önünde tutulduğunda, Tarık Zafer Tunaya çizgisi ile, son dönemde fikirlerindeki bazı değişimler gözlense de, bir yakınlığından söz edilebilir.

Tek parti döneminin baskıcı ortamını görmüş olan Özek, gençlik yıllarında çok partili hayata geçiş ve Demokrat Parti’nin iktidar olması gibi önemli olaylara şahit olmuş, bu dönemlerde hareketli bir ortam içinde yer almıştır. Özek, fikri bakımdan arada ton farkları bulunmakla birlikte, sürekli sol düşünceye yakın durmuştur. Kimi zaman fikri bakımdan lider kadrolarda yer alacak kadar bu camiaya mensubiyetini belli etmiştir.

1960 lı yılların hareketli ortamında Özek, gençlik hareketinin ve işçi hareketinin yönünü tayin eden liderlerdendir. 68 li yıllardaki öğrenci hareketine de destek vermiştir. O yılların meşhur isimlerinden Deniz Gezmiş, Bozkurt Nuhoğlu, Ertuğrul Günay ve daha birçok isim, öğrenci hareketleri vesilesi ile odasına uğrayanlardandır. 1971 li yıllarda Sıkıyönetim Askeri Mahkemesinde yargılanmış, bir süre tutuklu kalmıştır. 1980 li yıllarda aktivist bir rol oynamamıştır. Ancak kendisi 1980 ihtilali sonrasında, Barış Derneği Davası gibi birçok tartışmalı davada, avukat olarak görev yapmıştır.

Özek, T.C.K. nın 141, 142 ve 163. maddeleri, Laiklik, Basın Özgürlüğü tartışmalarında gündeme gelmiş bir isimdir. Ayrıca, T.C.K.da bireyin haklarının gündeme gelmesinde önemli pay sahibidir. 57. 58. 59. hükümetler basın özgürlüğü vb. konularda Özek’in eleştiri ve önerilerini dikkate alan yasa tasarıları hazırlamışlardır. Ayrıca Özek, bazı önemli davalarda bilirkişi olarak da görev yapmıştır. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ile ilgili dava bunların ilgi çekenlerindendir (Şener, 1998). Özek, Erdoğan ile ilgili davada bilirkişi olarak görev almış, olumlu rapor vermiştir. Bir dönem din, İslamcılar, dini cemaatler ile ilgili olumsuz nite-

lemeleri ile dikkat çeken ve Laiklik isimli eserinin takdiminde Dönmezer'in ifade ettiği gibi, devrimci kimliğini sürekli ön plana çıkaran Özek'in bu değişimi dikkat çekicidir. Bu değişimin bir kısmını fikri bir değişim olarak izah etmek mümkündür. Ancak Türkiye'nin değişen siyasal yapısının, Türkiye'de radikalizmin sınırlarını görmesinin ve yaşadıklarının etkisinin olabileceği de söylenebilir.

Bir dönem Cumhuriyet Gazetesinde yönetim kurulu üyeliği ve başkanlığı da yapan Özek, resim, edebiyat ve sinema tutkunudur. Sanat, siyaset ve edebiyat ile ilgilenmektedir (Bkz. Özek Armağanı, 2004).

Din ve Toplumsal Gelişme İlişkisine Genel Bir Bakış

Değişmenin olmadığı bir insan topluluğu düşünmek imkânsızdır. Değişim toplumun hem maddi yönünde, hem de manevi yönünde cereyan eder. Görünen değişim, kendini toplumsal hayatın maddi-iktisadi yönünde gösterirken, manevi yöndeki değişim, kendini gelenek ve göreneklerde gösterir. Birinci yöndeki değişim hızlı olurken, ikinci yöndeki değişim daha yavaş olmaktadır (Erkal ve diğ., 1997: 244).

Ancak bazı yaklaşımlar sosyal değişimi tek yöne irca etmekte, diğer yönü ya görmezden gelmekte ya da hafife almaktadır. Bunun tipik bir örneği olan Marksist yaklaşım alt yapı ve üst yapı ayrımına giderek, toplumsal hayatın temel belirleyicisinin ekonomik üretim biçimi olduğunu ileri sürmektedir. Alt yapı ile toplumların maddesel koşulları, üst yapı ile de düşünsel yönleri kastedilmektedir. Alt yapı kurumları nesnel ölçütler sınıfında verilirken, üst yapı kurumları öznel ölçütler olarak belirtilmektedir (Ergun, 1973: 122-124). Sosyal gelişmeyi iktisadi gelişme ile sınırlayan bu yaklaşım, manevi hedefleri ihmal etmekle, farında olmadan sosyal gelişmeyi baltalamaktadır (Er, 1999: 8)

Bir şey değişirken, değişimin gözlenebilmesi için sabitelere ihtiyaç vardır. Eğer değişimin temelinde ezeli ve ebedi bir dayanak yoksa bu durumda değişimin manası kalmayacaktır. Bu manada insan iradesinin ürünü olmayan şeyler sosyal değişme olamazlar (Sezen, 2000: 340). Toplumsal değişme tariflerine bakıldığında, yapılan tariflerin bu zemin üzerinde hareket ettiği görülür. Bir tarife göre sosyal değişme; "Bir kültürün davranış modellerinde veya tiplerinde meydana gelen başkalaşmadır." (Ülken, 1969: 74). Bir diğer tarif ise; "Sosyal yapıdaki zamanla ortaya çıkan değişik yöndeki farklılaşmalardır." (Erkal ve diğ., 1997: 244)

Değişmenin kendisi değer yüklü değildir. Değişimin bir yönü varsa hedefi de vardır. Değişme ileriye doğru da, geriye doğru da olabilir. İleri mi, geri mi olduğu, bir değere ve hedefe göre tayin edilebilir. Bu açıdan değişme ve gelişme görecelidir. Bakış açısına göre değişim olumlu ya da olumsuz, önemli ya da önemsiz olarak nitelenebilir. Sosyal gelişmede nesnel bir hedef tespiti mümkün müdür? Bu konuyu burada halletmek niyetinde değiliz. Ancak yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, değişme ve gelişme tek bir bakış açısı ile ele alınamayacak

kadar karmaşık bir sosyal gerçekliktir. Sadece görünen nesnelere göre karar verip, gaye ve insan üzerinde durulmazsa, sosyal değişimi izah zorlaşır.

Sosyal gelişme “Bir toplumda ekonomik gelişme ve ekonomik büyüme ile birlikte, sosyal ve kültürel seviyenin artışıdır.” (Erkal, 1982: 137). Dolayısıyla sosyal gelişmenin bir kısmı toplumsal hayatın iktisadi yönü ile ilgili iken, diğer yönü kültürelidir. Er, sosyal gelişmenin üç temel unsurunu; iktisadi büyüme, orta sınıf-laşma ve sosyal bütünleşmenin sağlanması olarak belirtmektedir (Er, 1999: 9).

Sosyal gelişmede insan unsuru göz ardı edilemeyeceğine göre, insanı gelişme teşvik eden psikolojik faktörler sosyal değişimin dinamiklerinin en önemlilerindendir. Bu noktada dinin sosyal değişim, sosyal gelişimle olan ilişkisi gündeme gelmektedir. Tarihi gelişim safhalarında, cemiyet tiplerinde, yeni kültür medeniyetlerin doğuş, gelişim ve batışında, dini olaylar birlikte görülmektedir (Sezen, 1988: 49). Dinin toplumsal gelişmede etkisi değişik yönlerde olabilmektedir. Din bir yönü ile değişmeye engel teşkil edebilen bir kurum olarak karşımıza çıkarken, bir yönü ile değişimin temel faktörü veya motor gücü olarak kendinin göstermektedir (Günay, 2000: 333). Bu noktada dinin ya da dinsel görüşün doğası yanında onun anlaşılma biçimi de önemlidir.

Bilgiseven’e göre tekâmül fikrini işleyen inançlara, ancak gerçek din olan İslam dini yer vermektedir. O’na göre, Kur’an bazı ayetleri ile kâinatın bir evrim içinde olduğunu belirtmektedir. Bu evrim, olmuş bitmiş bir evrim değil her an oluş içindeki bir evrimdir. Allah’ın kâinat halinde realize olarak ilk atomu yaratması ile birlikte hem evrim hem ilerleme başlamıştır. Öz olarak denebilir ki, Kur’an ayetleri dikkate alındığında, din ve tekâmül arasında bir aynıyet vardır (Bilgiseven, 1985: 353- 356). Er, İslam’ın ibadet hayatında, çalışma hayatında ve ahlaki sahada sahip olduğu ilkelerin gelişmede önemli unsurları barındırdığını belirtir. Ayrıca bu ilkeler ferdi içten kuşatmakla daha kalıcı ve köklü olabilmektedir (Er, 1999).

İslam’a göre, statülerin ferdi gayretlerle elde edilmesi, fertler arası eşitlik, adaletle yapılan vurgu, gelişimi teşvik eden önemli ilkelerdir. Üstünlük kişinin doğuştan getirdiği şeylerde değil, çalışması –takva- iledir. İslam insanlık için felaket olacak bir hürriyeti savunmaz. Başkasının hakkına tecavüz etmemek şartıyla, hakka tecavüz kimden gelirse gelsin, onu reddeder. Müslüman adil olmaya ve her türlü zulümden sakınmaya dinen mecburdur. Bütün insanlar kâin önünde eşittirler. Kuvvetliye karşı zayıfın hakkını korur. Toplum yaşantısının gereği olan samimi bir kardeşliği öngörür. Bunu ibadetler ile güvence altına alır. Sadaka, zekât bunlardandır. Fakir ile zengin arasında bulup toplumdaki uçurumları gidermeyi amaçlar (Kara, 1997: 139,143).

İslam’ın iktisadi hayata yön veren ahlaki esasları da bunun dışında değildir. Bunlardan bazılarını kazancın meşru olması, satılan malın kimseye zararlı olmaması, harcamada orta yol tutturularak israfa engel olunması olarak belirtiriz. Bu esaslarıyla İslam, ticarette ahlaki egemen kılmaya çalışır, insanların maddi hırsların kurbanı olmasının önüne geçmeyi amaçlar. İslam ferdi anlamda,

kişinin ahlaki esaslara uymasını isterken onları ticari hayattan uzaklaştırmaz. Aksine insanı elinin emeğini yemeye, teşvik eder. Kimseye muhtaç olmamayı ve onurlu bir hayat sürmeyi ferde amaç edindirir. İnsanı ticarete teşvik ederken, ticari hayatta haksız kazanç sağlamanın yollarını kapatır. İnsana sorumluluk duygusu yükleyerek, her türlü iyiliğin ve kötülüğün karşılıksız kalmayacağını belirtir. İşlerin ehline verilmesi konusundaki ısrarı kalifiye eleman konusuna bir vurgu sayılabilir (Er, 1999: 47, 52,55,70).

Ticari hayatla ilgili İslam'ın esasları ahlaki ilkelerle sınırlı değildir. Bunun en açık göstergelerinden biri zekât ibadetidir. Temel İslami bir esas olan zekâtın, İslam tarihinde algılanış biçimi, İslam'ın ahlaki-dini hayatla, ticari hayatı bir arada gördüğünün açık bir göstergesidir. Ticari hayatta önemli bir hareketlilik sağlayan zekat, yastık altındaki küçük miktardaki paraları bile harekete geçirmeyi sağlar (Er, 1999: 47).

İslam Müslümanlara kuvvet hazırlamayı emreder. Bu husus bile gelişimi sağlamaya tek başına yeterli olabilir. Zira bir şey farz olunca onun bağlı olduğu şeylerde gerekmektedir. Kuvvet hazırlama serveti, servet, kazanma çalışmayı, o da, onun bağlı olduğu bilgi, sanat, ticaret, ziraat, çiftçilik gibi hususları gerektirir (Kara, 1997: 142)

Ayrıntılarına burada giremeyeceğimiz birçok yönü ile İslam, toplumsal gelişmeye önemli katkısı olan bir dindir. Kalkınmanın esas unsuru olan insan zihniyetine vurgu yapar. İnsanlığa faydalı olmayı emreder. Allah, insanı dünyayı imar ile görevlendirmiş (Kur'an-ı Kerim, Rum 30/9), onu yeryüzünde en yüksek mevkie yerleştirmiş, halifesi kılmıştır (Kur'an-ı Kerim, Nur 24/55; En'am 06/165). Kalkınmada insan unsuruna dikkat çekmesi, İslam'ın kendisinin dışındakilerden bu konuda ne kadar önde olduğunu gösterir. Bu hususun uzun süren tecrübeler sonucu anlaşılmış ve bu gün için ne kadar önemli olduğu göz önünde tutulursa bu fark daha iyi anlaşılır (Er, 1999: 157,158).

İslam istikrar ve değişimin ilkelerini bir arada barındıran bir dindir. İstikrarı temine yönelik ilkeleri, değişimde sapmaları önlerken, değişime açık ve insanı bu yöne yönlendiren ilkeleri sürekli değişimi sağlar. Hz. Muhammed'in gönderildiği dönemdeki Arap toplumunun durumu göz önünde bulundurulursa, İslam'ın değişimdeki rolü daha iyi anlaşılır. İslam Arap toplumunu hızlı bir değişime tabi tutmuş, toplumu köklü bir şekilde değiştirmiştir. Daha sonradan İslam'ı kabul eden toplumlar açısından da durum aynıdır. Ancak İslam toplumları değişime tabi tutarken toplumu zorlamaz. Bir hedefe göre, eğitim ve inançla, insan ruhuna uygun değiştirir. Aynı zamanda eğitim, bilim ve ahlaka önem vererek kültürel, iktisadi ve siyasi değişimin başarısını sağlar. Değişimin sancılarını azaltır. Gereksiz hedefler uğruna toplumu kaosa sürüklemeyi (Sezen, 2000: 351- 361).

Çetin Özek'e Göre Dinin Kaynağı ve Mahiyeti

Özek'in dine, dinin kaynağına bakışı, dinin toplumsal hayattaki yerine dair ipuçları sunmaktadır. Bu bakımdan kısaca din görüşünü ortaya koymak gerek-

mektedir. Marksist felsefenin din konusuna yaklaşımını eserlerinde etraflıca ifade etme ihtiyacı hisseden Özek, dinin kaynağı konusunda Marksist felsefeden etkilenmiş görünmektedir. Buna göre; insan varlığını bilinç değil, insan varlığı bilinci belirlemiştir. Din, tarihin ve insan bilincinin bir ürünüdür. Din kendini din ile belirtenlerin, bir belirtişinden ibarettir. İnsanların ilkel yanılgılarının sonucu doğmuş bulunan din, aslında insanın özünce yadsınan, insan mutluluğu için ortadan kalkması gereken bir ideolojidir. İnsanın doğadaki yorumlayamadığı dünya güçleri, tanrısal güçleri oluşturmuş, tanrıyı kişiselleştirme isteği tanrı fikrini doğurmuştur. Toplumların ilkel yanılgılarının bir ürünü olan din, insanların gerçekle uğraşı çelişkisinin dayanılmazlığından doğmuştur. Dinin insan özüne yabancı bir sistem olduğuna inanan Marksizm'e göre, din bir gün kendiliğinden sona erecektir (Özek, 1982: 154- 173).

Dinin kaynağına dair fikirleri, Marksist felsefe ile oldukça uygunluk arz eden Özek, idealist felsefeyi “ruhun egemen olduğunu otaya koymaktan öteye gitmeyen cambazlık” yapmakla suçlar, din felsefecilerinin ortaya koyduğu “dinsel insan” anlayışının, “tutsaklık” olduğunu iddia eder. Bir üst yapı kurumu olan din, insanların korkularından doğan, insan ürünü, toplumsal yapıca oluşturulmuş, yığınların inanç davranışları konusunda birleşmeleri sonucu, sistematik olarak işlemekten ziyade, inanç ve duygu yoluyla oluşturdukları, yumuşak bir ideolojidir. Nasıl ki insanlar üstesinden gelemediği, yönlendiremediği, doğa olayları sonucu dini doğurmuşlarsa, yine onlar topluluk içinde yaşarken, “sınıfsal başkalıklara dayanan düzenlemelere uygun davranışı sağlamak” için ve “başkaldırıcıyı önlemek için, tanrıyı yaratmış ve yaşatmıştır”. Ayrıca tanrının kişiselleşmesine varan aşamalar ile üretim ilişkileri arasındaki bağımlılık, tarihsel olgularla ispatlanabilir. Saldırganlığı kumanda için de, din dışı ve dini alan ayırımı oluşturulmuştur (Özek,1982: 133-157, 636-638).

Din soyut bir kavram değildir. Tarih içerisinde insan toplumlarınca oluşturulan dinin kavranış ve oluşum biçimleri bu süreç içerisinde değişir. Din gelişim seyrinde toplumsal yapıya, onunda temelinde üretim biçiminin değişimine paralel olarak, değişik niteliklere ulaşır. Dinin temel kural ve toplumsal işlevleri de bu değişimin dışında değildir (Özek, 1982: 8,636). Toplumsal yapıya göre şekillenen din, sınıf yapısı içinde ve toplumun üretim biçimine göre kendine uygun bir karşılık bulur. Dolayısı ile her sınıf kendi üretim biçimine uygun dini seçer. Özek, bu görüşünü temellendirmek için, ilkel dinlerden başlayarak, tek tanrılı dinlere kadar geline süreci yorumlar.

O'na göre, Totemizmle, toplumun yaşayış ve örgütlenmesi ve üretim biçimi arasında doğrudan bir ilgi vardır. İlkel üretim biçimine sahip ilkel toplumun dini Totemizm, toplumun siyasal örgütlenme modelini de oluşturmuştur. Aynı uyumu, hayvancılıkla geçinen toplumlarda Animizm, ilkel tarım toplumlarında Natürizm göstermiştir. Toplumlar gelişip toplum-birey, birey-birey ilişkileri karmaşık bir hal alınca, bu yapıya uygun olarak, çok tanrılı dinler ortaya çıkmıştır.

Toplumsal yapı değişimlerine tabi olan dinler, toplumsal yapıyı yaratan bir unsur değil, onun ürünüdür. Bu anlamda dinler, iktidarları meşrulaştırıcı doğaüstü kavrayışlar ve yöneticilere meşruiyet sağlayan gizemli güçlerdir (Özek, 1982: 638, 639).

Özek, ilkel dinler için geçerli gördüğü bu yaklaşımı, tek tanrılı büyük dinler içinde geçerli görür. Tarım toplumlarının oluşması sırasında, geniş siyasi organizasyonlara ihtiyaç hissedilmiş ve buradan doğan birlik ihtiyacı sonucu, tek tanrılı dinler doğmuştur. Tek tanrılı dinlerin ilki olan Yahudilik, henüz dinle belli bir kavmin özdeşleşmesinin çözülmediği, belli bir dönemin dinidir. Tevrat'ta, tarıma elverişli topraklar bulmak ve orada yurt kurup yerleşik hayata geçmek isteyen bir kavmin, birlik olmak isteyen bir kavmin ihtiyacı ve özlemleri dillendirilmektedir (Özek, 1982: 640).

Bir diğer tek tanrılı din olan Hristiyanlık, çoban göçebelerle yerleşik çiftçilerin çatışmasından doğmuş; Roma'ya başkaldırıyı simgelediği için de, bir kavmin dini olmaktan kurtulup, evrensel bir hüviyet kazanmıştır. Bu dinin yaygın bir şekilde kabul görmesinin sebebi, halk yığınlarının bu dini Roma karşısında bir sığınak olarak görmesidir. Tarihsel süreçteki değişimden bigâne kalamayan Hristiyanlık, siyasal iktidar çözülmesi karşısında kilisenin devlete egemen olması gerektiği savını doğurmuştur (Özek, 1982: 640 -642).

İslamiyet de yerleşik hayata geçmenin, tarım toplumu olmanın ürünü bir dindir (Özek, 1982: 360, 1999: 181). Özek İslamiyet'i de oluşum süreci bakımından diğer dinlerle farklı görmemektedir. Bu bahiste de dinsel görüşün nesnel ve somut koşullara göre değişip şekillendiği görüşünü yinelemektedir (Özek, 1982: 653).

Sosyalist kuram dini bir yabancılaşma olarak görür, dini ekonomik üretim biçimi ve sosyal ilişki içerisinde, dialektik bir olgu olarak ele alır. Ekonomik eşitlik sağlandığında, bu yabancılaşma kendiliğinden ortadan kalkacaktır (Özek, 1982: 143, 642). Özek, insanın kendine yabancılığının bir ürünü olarak gördüğü dinin, bu yabancılık sürdükçe süreceğini, yabancılık ortadan katlığında da, ortadan kalkacağını düşünüyor görünmektedir. O'na göre din, tıpkı Marksist eğilimde olduğu gibi, maddi hayattan ümidini kesenlerin, kendini tatmin etmek için manevi hayata sarılmasından başka bir şey değildir. Bunu en bariz örneği Hristiyanlıktır. İnsanın ürettiği din ona egemen olmuş, bir diğer söyleyişle "inanç dünyayı tersine çevirmiştir" (Özek, 1982: 160, 186). Bu düşünceleri yanında Özek, dinin sosyal gerçekliğini de kabul etmektedir. Din, toplumsal bir gerçektir ve tarihin her döneminde var olmuştur. Tarihte insanlarca belirlenen bir sistem olarak din, her toplumda bulunan sosyal bir gerçekliktir. O toplumsal yaşamda (özellikle siyasal ve kültürel alanda) bir şekilde etki sahibidir (Özek, 1982: 636). Ancak onun etkisi, kendisinden gelen bir güç sebebi ile değil, sosyal bir vakıa olması itibarıyladır. Din, kendi başına bir toplumsal yapı oluşturan bir kurum değildir. Tam aksine çoğunlukla, mevcut yapıları meşrulaştıran bir araçtır. Bu

açından dinin kendisi, bir gericilik ya da ilerilik unsuru olamaz. Özek'in sıkça tekrar ettiği görüşünü tekrar edecek olursak din, toplumsal yapının bir sonucu olan, dolayısı ile O'na göre şekillenen bir kurumdur (Özek, 1968: 41).

Çetin Özek'e Göre Din-Toplumsal Bütünleşme ve Toplumsal Gelişme

Özek, dine bakış açısının temeline de hep, "dinin ekonomik üretim biçiminin toplumun temel gerçeği olduğu ve her şeyin buna göre ve bunun sonucu olarak şekilleneceği inancı" vardır. Ancak ona göre gericilik konusu da, salt dinsel açıdan ele alabileceğimiz bir konu değildir. Bir toplumun ileri ya da geri bir toplum olup olmadığını ortaya koyan esas etken ekonomik üretim biçimidir. Bu açıdan irtica tartışmasını dinsel bir yaklaşımla izah etmek eksik bir yaklaşımdır. Çünkü din bir ideoloji değildir. Dolayısı ile, dinin toplumsal değişimdeki yeri nötrdür. Din tek başına toplumsal düzeni değiştiren bir kurum değildir (Özek, 1982: 261). Dinin ileriliklik ya da gericilik unsuru olması toplumsal yapıya bağlıdır. Dinin gericilik unsuru olup olmaması bir dinden diğerine ya da dini uygulayan topluma göre değişebilen bir durumdur. Dinin her zaman insanı atılganlığa, gelişimci bir yapıya yönlendirdiği görüşü de, bunun tersi de yanlıştır. Din bazen "insanı pasifize eden bir sonuç doğurduğu gibi, bazen de cihadı tetikleyen bir kurum" olarak görünebilir. Bu anlamda din, devrimci bir savaşın ideolojik temeli bile olabilir (Özek, 1982: 259 -260).

Belli dinlerin 8Özek, 1982: 1519 sosyal değişimi sağlayabileceğine ihtimal veren Özek, dinin siyasal yapıyı tutucu yönde etkilediği savını ortaya atarken, örnek olarak papalığın yenilik karşısındaki tutumunu vermektedir. Papalar çağlarının tüm yeni siyasal akım ve görüşlerini suçlamışlardır (Özek, 1982: 81). Gelişim karşısında dinsel tutum sebep değil, sonuçtur. Bunu tarihsel değişme biçimleriyle, yapısal değişme biçimleri arasındaki şaşmaz ilişki kanıtlamaktadır. Gelişimde dinin etkisinin olmayıp, dinin değişime tabi bir kurum olmasının açık bir örneği, Hristiyanlıkta görülebilir. İslam'dan daha bağnaz bir yapıda olan Hristiyanlık, Rönesans ve Reform'u gerçekleştirdiyse; bu toplumsal gelişimde dinin etkisinin olmadığını, en açık kanıtlarından biridir (Özek, 1982: 662-663).

Dinin siyasal birlik unsuru olup olmaması da, aynı çerçevede değerlendirilebilir. Din bazen siyasal ve sosyal birliği sağlayan bir unsur olarak belirirken, bazen de birliğe engel bir kurum olabilir. Mesela din kurumu, İran'da sosyal ve siyasal birlik unsuru olarak kendini gösterirken, İtalya'da papalık siyasal birliğin geç oluşmasında etkili olmuştur. Aynı şekilde Amerika'da da din, toplumsal birleşmeyi engelleyici bir unsur olarak işlev görmektedir. Dolayısı ile din birleştirir savını genelleştiremeyiz (Özek, 1982: 56, 98; 1999: 191).

Özek'e göre, din-irtica ilişkisini biraz daha detaylandırarak olursak, gericilik, dinsel bir bakış açısından ziyade, sosyal-ekonomik bir bakış açısına göre ele alınmalıdır. Türkiye'de değişik zamanlarda gündeme gelen gericilik tartışmaları O'na göre yanlış bir şekilde ele alınmaktadır. Gericiliğin dinsel nitelikli olması

zorunlu değildir. Genel olarak gericilik; “toplumsal gelişmeye karşıtlık” tır. Hâl-buki ülkemizde gericilik tartışmaları dinsel nitelik öne çıkarılarak yapılmaktadır. “Gerçek gericiler ilerici sayılmakta”, “laik görüşler ardında gericilik örnekleri sergilenmektedir”. Gericilik-ilericilik tartışması üst yapı değişimleri üzerinde ve şekilci bir tarzda yapılmakta ve biçimsel değişimlere uyanlar ilerici sayılmaktadır. Bir dönem yapılmış devrimlerin şeklini muhafaza etmek, ilericilik sayılamaz. Bu anlamda Türkiye’de değişime karşı çıkan Atatürkçülerin mevcudiyetinden bahseden Özek, bilhassa 1960 sonrası dönemde, gericilik tartışmalarının dinsel temelli değil, sınıfsal temelli yapılmaya başlandığını belirtmektedir. Ancak yine de Türkiye’de gericiliğin bir bölümü olan “dinsel gericiliğe öncelik verilmeli” demektedir. Fakat Özek, genel fikirleri ile pek de tutarlı olmayacak şekilde bütün sağcılarını gerici, bütün solcularını ilerici olarak nitelemektedir (Özek, 1968: 5-13).

Burada Özek’in kendisinin Devlet ve Din eserinin girişinde de belirttiği, bir fikir değişimine işaret etmek istiyoruz. Yukarıda gericik konusuna toplumsal açıdan yaklaşan Özek, Laiklik kitabında “gelişmeyen İslam devletleri laikliğe muhtaçtır” ifadeleriyle kendi savunduğu bakış açısına ters bir yaklaşım sergilemektedir (Özek, 1962: 143). Özek bu konudaki fikrini, Devlet ve Din eserinin 695. sayfasında “geriliğimizin sebebi dindir yaklaşımı ne kadar yanlış ise, ilerlemek için Laikliğe muhtacız fikri de o kadar yanlıştır. Her iki fikir de “sonucu sebep görme yanlışına düşmektedir” diyerek daha net ortaya koymaktadır (Özek, 1982: 695). Ancak bu noktada Özek’in zaman zaman devrimci kimliğini ön plana çıkararak “devrim gerekli ise, halka rağmen de olsa yapılmalıdır” şeklindeki yargıları, genel bütün içinde pek de anlamlı durmamaktadır (Özek, 1982: 124).

Devrim ve gericilik ilişkileri çerçevesinde Özek Fransız Devriminin esasta dine değil Hristiyanlık’a karşı olduğunu dile getirmektedir (Özek, 1982: 53). Bu yargısı ile muhtemelen O, ilericiliğin salt dinsel açıdan ele alınamayacağını, bir dinden diğerine farklar bulunabileceğini ve dinin belli bir dönemdeki uygulamasının geri kalmaya sebep olacağını belirtmek istemektedir. Bu noktada, Doğu-Batı ilişkisi açısından konuyu ele alarak, Batı’nın Doğu’ya dinleri sebebi ile geri kaldığını telkinde bulunup bunu kabul ettirmeye çalıştığını, Şarkiyatçılar eliyle yaptığı bu telkinle de aslında kendi ekonomik üstünlüğünü, kültürel yünden pekiştirmek ve sömürsünü devam ettirmek amacıyla olduğunu belirtmektedir (Özek, 1982: 651- 652).

Özek Doğu’daki toplumsal geriliğin sadece dinden kaynaklanan bir gerilik olmadığını, bunun esas sebebinin, doğu’nun inançlarının da etkisi ile kapitalistleşememesi ve inançlarının burjuva - feodal çelişmesine engel olması olduğunu iddia eder (Özek, 1982: 651). Ancak Özek Doğu’da “dinin değilse bile din anlayışının gerilikte etkisinin olduğunu” ifade etmeden de geçemez. O’na göre doğunun din anlayışında var olan; kanaat, mevcutla yetinme, acı çekme, eşitsizlikleri kabul, insanları cennetle avutma gibi anlayışlar, emperyalistlerin dini sömürü

aracı olarak kullanmasına yardım etmektedir (Özek, 1982: 198 – 200, 1962: 527). Bu manada sürekli barışı telkin eden din görüşü, savaşa ve kuvvet kullanmaya karşıtlığı sebebi yine sömürüye zemin hazırlayan bir unsurdur (Özek, 1966: 228). Ahiret saadeti anlayışı, doğu medeniyetinin kendi istismarını sağlayan bir unsurdur (Özek, 1962: 533, 534). Böylelikle Özek, sıklıkla ifade ettiği bir görüşüne dönerek, dinin mevcudu muhafaza ve meşrulaştırma aracı olarak işlev gördüğünü yinelemektedir. Meşrulaştırıcı iki önemli güçten biri monarşi, diğeri “kilise”dir (Özek, 1966: 224). Burada ele aldığımız fikirlerini Özek’in ilk eserlerinde dile getirildiğini göz önünde tutarak, bunların da Özek’in geçmişte kalan görüşleri sınıfı içinde görülebileceğini söyleyebiliriz.

Bu izah tarzımıza rağmen, bizimde anlamakta zorlandığımız ve Özek’in eserlerinde genel fikri tutumu ile de bağdaştıramadığımız, bazı yargılarla da karşılaşabiliyoruz. Bu cümleden olmak üzere, Marksizme göre dinin kişinin kendi yazgısının efendisi olmaya engel olduğunu belirten Özek, (Özek, 1982: 153) doğu’da savaşın kapitalizme karşı değil, feodal kalıntıları besleyen Panislamizm’e ve ortaçağ kalıntılarına karşı yapılması gerektiğini düşünmektedir (Özek, 1982: 202, 203). Nihai noktada insan dinden bağımsızlaştırılmalıdır. Bu da, dinin insan ürünü bir anlayış olduğu gerçeğini kavramakla mümkün olabilir (Özek, 1982: 152). Ona göre dinsel ahlak ile gücünü yaşayış bilgeliğinden alan akılcı kişisel ahlakın çatışması doğaldır. Ancak bu tespit ispata muhtaç ilginç bir tespit olarak durmaktadır (Özek, 1982: 32).

Esasta toplumsal gelişmenin motor gücünün ekonomik üretim biçimi olduğunu sıklıkla yineleyen Özek, sanayileşme arttıkça İslamcı tepkinin azaldığını, siyasal katılım sağlandıkça da “Ümmetçiler”in gelenekçi bir güç unsuru olmaktan çıktığını iddia etmektedir (Özek, 1983: 197, 1999: 191). Muhtemelen bu görüşünü de bahsi geçen fikrine bir temel olarak görmektedir. Zira Marksizme göre ekonomik gelişmişlik arttıkça dine bağlı tutumlar azalacaktır.

Çetin Özek’e Göre İslam ve Toplumsal Gelişme

Özek’e göre dinlerin tarihin bir ürünü olduğu görüşü, İslam dini için de geçerlidir. Tarihin bir ürünü olan dinler, yine tarih içerisinde değişim kurallarına tabidir. Dinsel dünya görüşü nesnel ve somut koşullara göre değişir. Bu değişimden, dinin sadece görünen yüzü değil, temel kuralları da etkilenmektedir. Tarih İslam’ın da çehresini değiştirmektedir. O’nun dinlerle ilgili genel ifadelerinden ve Marksizm’in ekonomik gelişim sonucu dinin bir gün yok olacağı yönündeki tezini sıkça tekrarlamasından yola çıkarak, Özek’in İslam’ı da bu gelişimin dışında görmediği anlaşılmaktadır. Fakat Özek İslam’ın toplumsal gelişmeye etkisi konusunda, diğer dinlere nazaran daha nesnel bir bakışı tercih etmektedir. Toplumsal gelişimin temeline “ekonomik bakış” yerleştirdiği ve dini bir “üst yapı kurumu” olarak gördüğü için, bir dini, gelişimin nedeni olarak görmenin de, gelişimin engeli olarak görmenin de yanlış bir tutum olacağına inanmaktadır (Özek, 1982: 653). Bu tartışma yüzeyde yapılan bir tartışmadan ibarettir. Dinler

hem özgürlükçü bir bakış açısını, hem de baskıcı bir tutumu benimseyebilirler (Özek, 1982: 249). Bu konuda genellemeci bir bakış açısı yanlıştır.

İslam düşüncesinin, toplumsal geriliğin sebebi olarak görülmesi haksız bir durumdur (Özek, 1982: 252, 258). Hatta İslam'da kuramsal olarak değişim ve gelişime imkân tanıyan ilkelerin varlığından söz etmek bile mümkündür (Özek, 1982: 648). İslam'ın kişisel davranışlarından kişinin kendisinin sorumlu olacağı, çağa uygunluk (muhtemelen Özek İslam'ın kişinin içinde bulunduğu anı iyi değerlendirmesi, zamanını iyi tanması gibi ilkeleri kastediyor.), eşitlik, otoriteye karşı zühdi bir tutum içerisinde olmak, basitliği-sadeliği savunmak gibi ilkelere değişim ve gelişime imkân tanıyan ilkelerindendir (Özek, 1982: 260). Ona göre İslam tek bir devlet ve toplum nizamını savunmamaktadır. İslam, devlet ve toplumla her yerde aynı şekilde uygulanacak bir nizamı öngörmez (Özek, 1982: 655). Bu İslam'ın gelişim ve değişime yönelik, elastiki bir tutum içerisinde olmasının bir göstergesidir (Özek, 1982: 266). Konu ile ilgili İslam dünyasında en ilerici fikir ve en özgürlükçü yaklaşımlar, Cemalettin Afgani tarafından -antiemperyalist çizgide- ortaya konmuştur (Özek, 1982: 249). İslam'ın gerilik sebebi olduğunu kabul eden görüşler, Özek'e göre, pek muteber değildir. Zira bu görüşler, İslam'ın dünyaya hükmeden büyük imparatorlukları nasıl kurduğunu izah edememektedirler (Özek, 1982: 661). Eğer İslam, bir düşünce sistemi olarak gerilik sebebi olsaydı, o zaman bu imparatorluklar kurulamazdı. Ancak bu noktada Özek'in bu imparatorlukları kuran ve geliştiren düşüncenin, dinden kaynaklandığı görüşüne sahip olduğunu da söylemek zordur. Ona göre bu imparatorlukları geliştiren, devam ettiren felsefe o zamanki toplumsal yapı ile ilgilidir. Dinin bir etkisinin olmaktan ziyade, etkisizliği söz konusudur. Yani din nötr bir konumdadır. Her üretim biçimi kendine uygun bir düşünsel sistemi var ettiğine göre, (Özek, 1982: 257) imparatorlukların hüküm sürdüğü dönemdeki toplumsal yapı ve ekonomik üretim biçimi de, gelişime engel olmayacak bir İslam anlayışını üretmiştir. Dinsel ideoloji her zaman kişiyi atalete sevk etmez. Hatta kimi zaman devrimci savaşın ideolojik zeminini oluşturabilir. Belli bir dönem için de olsa, İslam'ın gelişimin ve değişimin motor gücü olabileceğini (Özek, 1982: 265), İslam Ortodoksluğundan kurtulabilmiş İslamcı hareketlerin toplumsal gelişime katkı sağlayabileceğini, kabul etmek mümkündür. Ayrıca İslamcı hareketler, sömürgeci kurtuluşun, kendi dinamikleri ile gelişebilmenin imkanı göstermesi bakımından önemlidir (Özek, 1982: 653, 654).

Özek'in eserlerine bakıldığında, İslam'a karşı nesnel olarak değerlendirebileceğimiz yukarıdaki fikirler yanında, kimi zaman bunlara taban tabana zıt gibi anlaşılabilir bazı ifadeler de rastlamak mümkündür. Bu durumu yukarıda yeri geldikçe dikkat çektiğimiz, fikri gelişim ve değişimle de izah edemiyoruz. Zira aynı eserin değişik yerlerinde, bahsi geçen durumun örneklerine rastlamak mümkündür. Bu durum bir çelişki ve mantıki tutarsızlık olarak kendini göstermektedir. Ancak bir noktayı gözden kaçırmamak gerekmektedir. Özek'in de

kimi zaman dolaylı olarak belirttiği, kimi zaman da belirtme ihtiyacı hissetmediği, genel fikri bütünlüğü içinde görülen, İslam-Müslümanlık, İslam-Şeriat ayrımıdır. Ancak bu durum dikkate alınarak konuya yaklaşıldığındadır ki, Özek'in fikirleri daha doğru anlaşılabilir. Bu husus dikkate alınmadan, bir yerde olumlu bir niteleme ile kullanılan "İslam" ile, biraz ileride olumsuz bir niteleme ile birlikte zikredilen "İslam"ın farklı konulara işaret ettiği fark edilemez.

Bahsi geçen ayırma dikkat edildiğinde, Özek'in ikinci durumu göz önünde bulundurarak yaptığı; İslam, Şeriat ve Müslümanlığa hiçte olumlu gözle bakmadığı görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere; ona göre dinsel inancın kabile düzenini koruduğu (Umman da) şeriatın en ilkel yorumlarını bulmak mümkündür (Özek, 1982: 301). Yarı feodal yapının kültürü olan "ümme't"ten, İslam'ı gerilikten kurtarmak için teokrasiden kurtulmak gerektiğinden, değişim ve gelişime sürekli karşı olan, her yeniliğe karşı çıkan İslamcı muhalefetten de bahsedilebilir. Diğer taraftan, "eokratik yapıda dinin emrediciliğinden kurtulmak mümkün olmadığından, dinin emrediciliğinden kurtulmak için laikliğe geçilmesi gerekir. Böylelikle İslam'ın toplumsal gelişmelere karşı oluşuna çare bulunabilir (Özek, 1982: 664, 676,667). İslamcı gelenekçi model, ancak kalkınma ile geçersiz kılınabilir. Şeriat teokrasiyi zorunlu kılmaktadır. (Özek, 1968b: 31). Şeriatçılar matbaaya engel olmuştur. (Özek, 1962: 148). İslam'da geleneği yürütüp yeniliği engelleme ilkesi vardır (Özek, 1982: 400). Bu konuda örnekleri daha da çoğaltabiliriz. Ancak Özek'in, eserlerinin değişik yerlerinde, değişik nitelemelerle kullandığı ifadelerin, bu bütünlük dikkate alınmadan değerlendirildiğinde, değişik yorumlara da konu olabilir.

Özek İslam'ın değişimci ve gelişimci yönüne sınırlı olarak yer verirken, O'nun neden bir gericilik unsuru haline geldiği-getirildiği üzerinde de durmaktadır. Ekonomik bozulmanın, akabinde toplumsal, siyasal, neticede düşünsel ve dinsel bozulmanın temel sebebi olduğundan hareketle, dinsel bozulmanın esas sebebinin, ekonomik bozulma olduğunu iddia etmektedir (Özek, 1982: 650). Osmanlı göz önünde tutulduğunda, halkın kimi zaman beliren dinsel tepkisi, aslında ekonomik tepkinin başka şekilde belirmesidir (Özek, 1968: 55). Diğer taraftan, İslam'ın bağnazlaşmasında İslam dünyasının, özellikle Osmanlı-Türkiye örneğinin, batı ile olan ilişkisinin önemli etkileri vardır. Batının Doğu ile olan ilişkisi, Batı'da servet birikimine yol açarak, burjuvazinin gelişimine katkıda bulunurken; Doğu'da İslam'ın bağnazlaşması, İslam dininin temel kurallarından sapması sonucunu doğurmuştur. Batının burjuvazisini geliştirerek gerçekleştirdiği ekonomik kalkınmayı, Doğu, inançlarının da etkisiyle burjuvaziyi oluşturmaması sebebi ile gerçekleştirememiştir (Özek, 1982: 643, 253).

Doğu'nun dini sebebi ile geri kaldığı tezi, dolayısı ile İslam'ın geri kalma sebebi olduğu düşüncesi de aslında, batının özellikle şarkiyatçılar eliyle dile getirdikleri bir husustur. Onlar İslam'ın geriliğin sebebi olduğu tezlerine kanıt olarak, çoğunlukla İslam dünyasındaki parçalanmışlığı getirmektedirler. İslam açısından dinin gerilik sebebi olduğu düşüncesi, gerçekte İslam düşüncesine

yapılmış bir haksızlıktır. Aslında bu telkinin yapılması maksatlı bir durumdur. Zira İslam'ı geriliğe sebep gösterme gayretinde olan Batılılar, aslında ekonomik bir yapı olan "geri kalmışlık konusunu" dinsel açıdan ele almaktadırlar. Sonuçta, ilerlemek için İslam'dan uzaklaşmanız gerekir demek ve çözüm olarak onlara, Laikleşme yolunu göstermektedirler. Hâlbuki bu tezi işlemekle, ekonomik ve siyasal üstünlüklerini, düşünsel ve dinsel açıdan pekiştirmek, sömürülerini meşrulaştırmak ve suçlarını gizlemek amacındadırlar. Bu gerçekler yanında, İslam'ın Doğuda gericilik unsuru olarak işlev görmesinde, İslam dünyasındaki yöneticiler de onlarla çıkar işbirliği yaparak katkıda bulunmaktadır [Özek, 1982: 251, 333, 651, 652].

İslam dünyasındaki bağnazlığın diğer bir sebebi, (bilhassa Osmanlıda) kaderciler teslimiyetçi kelam okullarının, İslam toplumlarını yönlendirmesidir. İslam toplumlarındaki ekonomik ve siyasal bozulma düşünce çöküşünü beraberinde getirmiştir. Bunun arkasından eskinin güzel günlerini arayan yığınlar, toplumsal dinamizmin gerisinde kalanlar, kendilerine çıkış yolu olarak, toplumların ekonomik bozulma dönemlerinde ortaya çıkan ve yarı feodal yapının bir ürünü olan ümmet sığınağına sığınmayı bulmuşlardır. Dolayısı ile İslam toplumlarını yönlendiren kelam okulları İslam dünyasında toplumsal gerilik sebebi olmuşlardır. Zira kadercilik temel kabul olunca geri kalmak doğal bir sonuçtur (Özek, 1982: 246, 247, 650, 661, 683).

Özek'in fikirlerini ele alırken onun fikir hayatındaki bir değişime de işaret etmek istiyoruz. Fikir hayatının ilk dönemlerinde, din toplum ilişkileri konusunda daha negatif bir tutuma sahip olan Özek'in, son dönemlerinde bu tutumunun, pozitif bir seyir izlediği görülmektedir. "Türkiye'de Laiklik" isimli eseri birinci duruma, "Devlet ve Din" isimli eseri ikinci duruma örnek olabilir. Yukarıda dinin siyasal bütünlüğü sağlama konusunda pozitif olarak yorumlayabileceğimiz fikirlerin sahibi Özek, 1962 yılında yayınlanan ve aynı zamanda kendisinin doktora tezi olan Laiklik isimli eserinde şöyle demektedir; "Din milletlerin birliğini bozmuştur ve bozmaya da devam ediyor" (Özek, 1962: 169). Özek'in eserlerinde rastladığımız; İslam'ın doktrin yapısının gerici eylemleri tetiklediği (Özek, 1968: 27), İslam'ın temelde durağan bir toplumsal düzeni öngördüğü (Özek, 1982: 565), İslam'ın toplumsal düzenin ilkelerini değişmez bir şekilde belirlediği iddiasının doğru olduğu (Özek, 1999: 183), dine bağlılığın Türk toplumunu geri bıraktığı (Özek, 1962: 52), yolundaki iddiaların bir kısmını bu değişim ile ifade edebilmek de, bir kısmını yukarıda çizmeye çalıştığımız şemada bir yere oturtamadığımızı belirtelim. Ancak Özek'inde oturabileceği bir zemin olmadığı kanaatindeyiz.

Çetin Özek'e Göre Osmanlı'da Din ve Toplumsal Gelişme

Dinin toplumsal rolü konusunda, Osmanlıya özel bir yer ayıran Özek'e göre, Osmanlı klasik bir şariat düzeni değildir. Yukarıda da değindiğimiz gibi, İslam'ın tek ve değişmez bir devlet ve toplumsal düzeninin olmadığı görüşünden ha-

reket ederek, Osmanlının kuruluşunda ve bilhassa güçlü dönemlerinde, klasik şeriatın uygulamada olmadığını iddia eder (Özek, 1982: 655, 656), Osmanlının bozulmasının sebebini dinden uzaklaşmada arayan fikirlere karşı çıkar. Onlara karşı “Osmanlı güçlü iken şeriat uygulanmadı ki, geriliğin sebebi şeriatı uzaklaşmak olsun” fikrini savunur. Bu anlamda Osmanlının son döneminde, bozulmanın sebebini dinden uzaklaşmaya bağlayan düzene karşı tepkileri, “temelinde ekonomik sebep olan ancak dinsel olarak beliren tepkiler” olarak görür. Bu tepkiler Osmanlı kerim devleti güçlüyken bir takım rollerin sahibi olan kişilerin, eski durumlarını tekrar elde etmek için, dine dayanmasıdır. Diğer bir deyişle durum, Osmanlının toprak düzeninin değişmesi ile dinsel gücün artması olarak da ifade edilebilir (Özek, 1982: 659, 660). Esasında Osmanlının toplumsal bozulmasının sebebi, ekonomik bozulmadır. Tabii olarak ekonomik gerilik, siyasal ve dinsel geriliği getirmiştir. Ancak bunu ekonomiden anlayamayan ulema kafası ve bilinçsiz halk yığınları, dinsel bozulmaya bağlamışlardır. Böylelikle Özek bu noktada, kendine göre bir üst yapı kurumu olan dinin, genel olarak, eskinin güzel günlerini arayan kimseler için, bir sığınak görevi gördüğünü iddia etmektedir.

Osmanlı sosyal ve siyasal hayatın da ulemanın rolü üzerinde de önemle duran Özek’e göre, aslında ulema, Osmanlıda bilhassa devletin zayıf düştüğü durumlarda etkin rol oynamıştır. Devletin güçlü olduğu dönemlerde devlet yönetiminde dinin etkisi fazla değildir. Osmanlı yöneticilerinin, gücünü “Osmanlı Şanı”ndan aldığı fikrine dayanarak, yönetimde dinin etkisinin olmadığını iddia eder. Osmanlıda ulema, devletin gerilediği zamanlarda piyasaya çıkan ve başka güçlerle ittifak ederek güç elde eden bir gericilik unsuru olarak devreye girer. Ulema gericidir çünkü, “ekonomiden anlamayan bir kafa”ya sahiptir (Özek, 1982: 656, 660). Osmanlı fakihleri gelişimi izleyememektedir (Özek, 1968: 29). Bu manada “Mecelle” gelişimi izleyemeyen ulema elinde, şeriatçı bir yönelişten kalkıp, değişime kalkışma çelişkisini içerisinde barındıran, başarısız olmaya mahkûm bir girişimdir (Özek, 1982: 412). Kimi zaman halkı kendi çıkarı peşinde sürükleyen ulema, (Özek, 1968: 29) bu haliyle Osmanlıda, örfi hukukun gelişmesine engel olmak bakımından da bir gericilik unsuru olarak belirmiştir (Özek, 1968: 30). Bütün bu eleştirilere rağmen, ulemayı her zaman bir gericilik unsuru olarak görmek yanlıştır. Ulema kimi zaman önemli roller ifa etmiş, gelişime katkı sağlamıştır. Osmanlıdaki ve bugünkü durumu göz önünde tutup bu tutumun genelleştirilmemesi gerekir. Ulema üzerinden dinle ilgili olumsuz tutumlarla ilgili olarak, “din afyondur” sözü özel bir tutumun genelleştirilmesidir. Zira bu uygulamanın sahibi Rusya bile artık bu tutumundan dönmüştür (Özek, 1982: 261).

Sonuç ve Değerlendirme

Sosyal değişim, içerisinde maddi ve manevi unsurlar barındırır. Dolayısıyla sosyal değişimi tek bir yöne irca eden yaklaşımlar toplumsal gerçekliğin tek bir yönü üzerinde durmak tehlikesini içinde barındırır. Bunun en tipik örneğinin Marksist felsefedeki alt yapı ve üst yapı ayrımıdır.

Sosyal değişimde insan unsurunun en temel unsur olduğu söylenebilir. İnsan unsuru da çeşitli manevi değişim unsurlarının etkisi altındadır. Bu manada din temel sosyal değişim unsurudur. İslam sosyal gelişme için ve sosyal değişmeyi teşvik eden ilkelere sahiptir. İslam'ın insanı düşünmeye teşvik eden ilkeleri, iktisadi ve ahlaki ilkeleri bunlardandır. İslam, bünyesinde barındırdığı ilkelerle bir yandan değişme ve gelişmeyi teşvik ederken, bir taraftan da istikrara vurgu yaparak sosyal değişimin kaosa dönüşmesini engeller.

Bu çalışmamızda din ve toplumsal gelişme ilişkisi konusuna bakışını ortaya koymaya çalıştığımız Çetin Özek'in, dini Marksist felsefenin bakış açısına göre ele aldığı görülmektedir. Buna göre din tarihin ve insan bilincinin bir sonucudur. İnsan açıklayamadığı güçlere teslim olmuş, bu güçleri yücelterek tanrıyı var etmiş ve yaşatmıştır.

Din toplumsal gelişmeye ve değişmeye uygun olarak, ekonomik üretim biçimlerine göre oluşmuştur ve buna göre değişir. Bu değişim dinin özü içinde geçerlidir. Bu çerçevede tarihi dinler o günkü toplumsal yapılara uygun düşer. Ekonomik üretim biçimi toplumun temel gerçeğidir. Ekonomik üretim biçimlerinin nesnesi olan din, toplumsal yapıyı etkilemez aksine ondan etkilenir. Yani dinin toplumsal değişme ve gelişmedeki rolü nötrdür.

Dinin toplumsal bütünleşmeyi sağlamadaki rolü konusunda genel geçer bir şey söylenemez. Bu konu da yine toplumsal yapıya uygun olarak şekillenir. Toplumsal yapıya uygun olarak din toplumsal bütünleşmeyi sağlayan bir unsur da olabilir, aksi bir rol de üslenebilir.

Dinin kaynağı ve din-sosyal gelişme konusundaki fikirleri genel olarak bu çerçevede olan Özek'in fikir hayatı boyunca kendini gösteren fikri değişim de dikkat çekmektedir. Eserleri bağlamında fikir hayatının ilk dönemlerinde dine ve dindarlara daha negatif baktığı gözlenen Özek, ilerleyen yıllarla birlikte daha pozitif ve değişken bir tutum takınmış görülmektedir.

Özellikle ülkemizde zaman zaman alevlenen "irtica" konusuna bakışı üzerinde durmayı hak etmektedir. Ona göre ilerlilik gericilik tartışması sadece din unsuru ile ilişkili olarak açıklanamaz. Bu bakış açısı şekilden öteye geçmemektedir. Bu çerçevede kendini ilerici göstermeye çalışan ama değişime karşı çıkan Atatürkçülerin varlığından söz etmektedir. Eserlerinde bazen çelişkili ve izahı bizce mümkün görünmeyen ifadelerle rastlansa da, Özek'in ilerlilik gericilik tartışmasında; geriliğimizin sebebi dindir yaklaşımını da, ilerlemek için laikliğe muhtacı yaklaşımını da doğru bulmadığı görülmektedir.

Özek'e göre dinin toplumdaki etkisi nötr olduğundan, dinin toplumsal etkisi toplumsal şartlara bağlıdır. Bundan dolayı toplumsal değişme ve gelişmede dinin rolü değişkendir. Bir dinden diğerine fark edeceği gibi, aynı dinin farklı toplumsal yapılardaki etkisi de farklı olabilir.

Özek, diğer dinlere nazaran İslam'ın toplumsal değişme ve gelişmedeki rolü konusunda daha müspet bir düşünceye sahiptir. Örneğin ona göre İslam, sos-

yal gelişmenin motoru olabilir. İslami hareketler daha özgürlükçü bir yapıdadır. Özek bir örnek olarak incelediği Osmanlıyı da din-toplumsal ilişki noktasından ele almakta ve inlemektedir. Özek'in dinin yorumlarıyla, dinin doğasının ayrılması gerektiği yönündeki fikirleri ise ayrıca önemi haizdir. Bu çerçevede, özellikle Osmanlıda gerilemenin sebebinin dine bağlanmak olduğunu iddia eden görüşleri kabul etmemektedir. Ancak ilerlemek için dine dönmek gerektiğini de kabul etmemektedir. Doğunun geriliğinin sebebi dine bağlanmak değildir. Aksine bu fikir maksatlı olarak ileri sürülmektedir. Özek, dinin anlaşılmasına ve bunun baş amili olan din adamlarının rolüne dikkat çekmektedir.

Özek'te kısmen gördüğümüz bir husus da şudur. İslam ile ilgili getirilen eleştirilerinin birçoğu, Müsteşriklerin İslam'a yöneltmiş olduğu eleştirilerle paralellik arz etmektedir. Ancak ilginç olan Özek'in eserlerinde Müsteşriklerin tutumlarını eleştirmesidir. Bu husus, uzmanlık alanı dışında konuşmanın getirdiği bir eksiklik olsa gerektir.

Dinin kaynağını toplumsal şartlarda bulan Özek'e göre, din ekonomik üretim biçiminin sonucu ve buna göre şekillenen bir kurumdur. Sekülerleşme tezi ile paralellik arz eden bu görüşe göre din sanal bir kurumdur ve bir gün toplumsal şartların sonucu olarak ortadan kalkacaktır. Ancak sekülerleşmenin iddialarının aksi sonuçları kendini göstermeye devam etmektedir.

Kaynaklar

- Bilgiseven, A. K. (1985), *Din Sosyolojisi*, Filiz Kitabevi, İst.
- Er, İ. (1999), *Sosyal Gelişme ve İslam*, Rağbet Yay., İst.
- Ergun, D. (1973), *Sosyoloji El Kitabı*, Gerçek Yay., İst.
- Erkal, M., (1997), B., Baloğlu, F., Baloğlu, *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*, Der Yay., İst.
- Erkal, M. (1982), *Sosyoloji*, Özkan Matbaası, Trabzon
- Günay Ü. (2000), *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İst.
- Kara, İ., (1997), "Dini Müesseseler ve Din Eğitiminin Meselelerine Dair Rapor" Ahmet Hamdi Akseki, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* içinde, Kitabevi Yay., C. 2, İst., ss. 362- 379
- Özek Armağanı (2004), Çetin, Galatasaray Ün. Yay., İst.
- Özek, Ç. (1962), *Türkiye'de Laiklik Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri*, İst. Ün. Hukuk Fak., Basım Yeri, Baha Matbaası, İst.
- Özek, Ç. (1966), *Direnen Faşizm* (Birinci Kitap), İzlem Yay., İst.
- Özek, Ç. (1968b), *100 Soruda Türkiye'de Gerici Akımlar*, Gerçek Yay., İst.
- Özek Ç., (1982), *Devlet ve Din*, Ada Yayınları, İst.,
- Özek Ç., (1983), *Ceza Hukuku ve Demokratik Düzenin Korunmasında Laiklik ilkesi Cumhuriyet Döneminde Laikliğe Karşı Dini Akımlar - Atatürk Sempozyumu, Doğumunun 100. Yılında Atatürk ilkeleri ve Ceza Hukuku, İÜHFM*. İst.
- Özek Ç., (1999), "Osmanlı'da Siyasal İktidar Düzeni", *Cumhuriyetin 75. Yıl Armağanı*, İst. Ün., İst.
- Sezen, Y., (1988), *Sosyolojik Açından Din*, İFAV, İst.
- Sezen, Y., (2000), *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, Birleşik Yayıncılık, İst.
- Şener, A. (1998), *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem 20, C. 51,82. Birleşim, 28. 04. 1998
- Ülken, H. Z. (1969), *Sosyoloji Sözlüğü*, MEB, İst.